

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.13>**Пономаренко Яна Сергіївна,**

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри соціології та психології факультету № 6

Харківського національного університету внутрішніх справ

ORCID ID: 0000-0002-3374-3930

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ САМОСТАВЛЕННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

EMPIRICAL STUDY OF POLICE OFFICERS' SELF-ATTITUDE FEATURES

Представлено дослідження феномену «самоствлення» у практиці поліціювання, розкрито сутнісний зміст означеного феномену та доведено необхідність його якісного вивчення на професійній групі поліцейських. Теоретичні розвідки показали, що самоствлення має вагомe значення для ґрунтового аналізу діяльності поліцейських у ракурсі їх професійних дій, вчинків, емоцій, думок, почуттів, котрі дозволяють їм продукувати раціональні рішення та вдосконалюватися як фахівцю. Мета статті полягала у визначенні особливостей самоствлення поліціантів з різними рівнями особистісної здійсненності (ОЗ) та професійного самоздійснення (ПС). В емпіричному дослідженні для формування груп було застосовано кластерний аналіз за методом *k* – середніх із використанням даних, отриманих за допомогою опитувальника особистісної здійсненності (ОЗ) О. Штепи та опитувальника професійного самоздійснення (ПС) О. Кокуна. Дані, отримані у дослідженні ОЗ, дозволили розподілити загальну вибірку поліцейських з 97 осіб, на три групи: перша група (низький рівень ОЗ) склала 25 осіб, друга група (високий рівень ОЗ) – 29 респондентів, третя група (середній рівень ОЗ) – 43 досліджувані. За результатами вивчення ПС загальна вибірка із 72 працівників поліції також була розподілена на три групи: до першої групи (низький рівень ПС) увійшло 24 особи, до другої (високий рівень ПС) – 28 респондентів, до третьої (середній рівень ПС) – 20 досліджувані. До подальшого дослідження були залучені поліцейські з низьким та з високим рівнем ОЗ та ПС. Для досягнення поставленої мети нами була використана «Методика дослідження самоствлення» С. Пантилєєва. Було встановлено, що працівникам поліції з високим рівнем ОЗ притаманними є більш істотні відкритість, чесність щодо себе та інших, їм важливо мати змогу прислухатися до своїх думок, почуттів, що надає впевненості при виконанні службових завдань. Ці досліджувані чітко усвідомлюють силу та цінність свого «Я», цілі та перспективи свого розвитку як особистості та професіонала. Високий рівень ОЗ в поліцейських знаходить свій вираз у позитивному ставленні до себе, компетентності, спроможності долати виклики професії, не піддаючись емоціям, зовнішньому тиску та стресовим впливам. Поліцейським з низьким рівнем ОЗ властиві сумніви стосовно власного авторитету, відчуття нездатності змінити ситуацію. Стосовно професійного самоздійснення, було виявлено, що його високий рівень у поліцейських відбивається у розвинутих навичках самокерівництва, орієнтації на встановлення доброзичливих стосунків з громадськістю, розумінні сенсу своєї діяльності та усвідомленні свого місця в професії, прийнятті своїх дій та відповідальності за них, а також у стійкості до стресів, негативних впливів емоційного змісту, цілеспрямованій, скоординованій діяльності у проблемних ситуаціях, про що свідчить змістовна інтерпретація факторів самоствлення. Для низького рівня ПС характерною є тенденція до виникнення дезадаптивних механізмів, зокрема, самозвинувачення, внутрішньої нестійкості, схильність до дисбалансу емоційних станів тощо.

Ключові слова: особистісна здійсненність, поліцейські, практика поліціювання, професійне самоздійснення, самоствлення.

*The analysis of studies of the phenomenon of “self-attitude” in the practice of policing is presented, the essential content of the mentioned phenomenon is revealed and the necessity of its qualitative study at a professional group of policemen is proved. Theoretical research has shown that self-attitude is important for a thorough analysis of police activities in terms of their professional actions, deeds, emotions, thoughts, feelings, which allow them to produce rational decisions and improve as a specialist. The aim of the article was to determine the features of self-attitude of police officers with different levels of personality’s fulfillment (PF) and professional self-fulfillment (PS). In the empirical study for the formation of groups was used cluster analysis by the method of *k* – means using data obtained with help of the questionnaire of personality’s fulfillment (PF) by O. Shtepa and the questionnaire of professional self-fulfillment (PS) by O. Kokun. The data obtained in the study of PF allowed to divide the total sample of police officers, which included 97 people, into three groups: the first group (low level of PF) was 25 persons, the second group (high level of health) – 29 respondents, the third group (medium level of PF) – 43 subjects. According to the results of the PS study, the total sample of police officers was also divided into*

three groups: the first group (low level of PS) included 24 persons, the second (high level of PS) – 28 respondents, the third (medium level of PS) – 20 respondents. Police officers with low and high levels of PF and PS were involved in further research. To achieve the aim of the study, we used Methods of self-attitude by S. Pantileev. It was found that police officers with a high level of PF are characterized by more openness, honesty about themselves and others, it is important for them to be able to listen to their thoughts and feelings, which gives confidence in the performance of official duties. These subjects are clearly aware of the strength and value of their Self, the goals and prospects of their development as a personality and a professional. The high level of PF in the police finds its expression in a positive attitude towards themselves, competence, ability to cope the challenges of the profession, not succumbing to emotions, external pressure and stress. Low-level police officers have doubts about their own authority and a sense of inability to change the situation. Regarding professional self-fulfillment, it was found that its high level in police officers is reflected in developed self-management skills, focus on establishing friendly public relations, understanding the meaning of their activities and awareness of their place in the profession, acceptance of their actions and responsibilities. To stress, the negative effects of emotional content, purposeful, coordinated activities in problematic situations, as evidenced by a meaningful interpretation of self-attitude factors. The low level of PF is characterized by a tendency to maladaptive mechanisms, in particular, self-blame, internal instability, tendency to imbalance of emotional states etc.

Key words: *personality's fulfillment, police officers, policing practice, professional self-fulfillment, self-attitude.*

Постановка проблеми. Професія поліцейських у багатьох країнах світу є виснажливою, небезпечною та травматичною. Працівники поліції вимушені працювати у різних контекстах, в котрих службові обов'язки пред'являють чималі вимоги до особистості поліцейського, його фізичних, розумових та психологічних можливостей. Труднощі у діяльності поліціювання провокують у працівників поліції вияви та загострення емоційного й професійного виснаження, зумовлюють шкідливий вплив на їх психосоціальне самопочуття, що негативно впливає на самоствавлення та особистісно-професійний розвиток поліцейських, стає перешкодою для повноцінного розкриття їх потенціалу відповідно до стандартів поліцейської діяльності й очікувань суспільства та громадськості як в особистісному, так і у професійному вимірі. Таким чином, актуальності набуває вивчення особливостей самоствавлення як однієї із важливих психологічних умов ефективності виконання завдань працівниками поліції в контексті їх професійного та особистісного здійснення.

Стан дослідження проблеми. Проблема самоствавлення у психологічній науці є доволі розробленою науковою проблемою й характеризується строкатістю поглядів. Водночас презентовані у науковій літературі результати вивчення означеного феномену у ракурсі професійної діяльності поліцейських свідчать про необхідність врахування більш широкого кола психологічних змінних, зокрема тих, котрі відбивають зміст феноменів, сутність яких сформульовано та розкрито у новітніх наукових напрацюваннях вітчизняних дослідників. Вважаємо доцільним зупинитися на аналізі досвіду науковців у вивченні феномену самоствавлення працівників поліції. Так, Л. Шевченко та О. Шломін розглядають проблему самоствавлення у практиці поліціювання на прикладі представників підрозділів превен-

тивної діяльності. Автори сходяться у думці, що для нової формації сучасних поліцейських самоствавлення слугує орієнтиром при зміні уявлень про себе, свою професію, своє місце в ній та щодо кар'єрних перспектив й очікувань [1, с. 323]. В ході емпіричного дослідження дослідники встановили, що позитивно сформоване самоствавлення у поліцейських допомагає їм долати труднощі професії на початковому етапі та є профілактикою вигорання в подальшій діяльності [1, с. 326]. Завдяки вивченню особливостей самоствавлення можна дослідити характер відтворення рефлексії у поліцейських, вважають А. Четверик-Бурчак й Т. Шаповал [2]. С Власенко підкреслює, що вагомим компонентом в структурі Я-концепції особистості поліцейського самоствавлення виступає вагомим компонентом, оскільки його позитивний розвиток є надзвичайно важливим, адже дбайливе ставлення до себе віддзеркалюється у толерантному ставленні до інших [3, с. 41]. Детально представила ключові характеристики особистості поліцейського Ю.Ю. Бойко-Бузиль. Авторка віднесла самоствавлення поліцейського до одного з компонентів характеру, котрий змістовно демонструє ставлення до самого себе [4, с. 50].

У закордонних студіях проблемі самоствавлення поліцейських приділено також багато уваги. Так, J. Hughes з колегами емпірично встановили, що особи з низьким рівнем самоствавлення є більш вразливими до різного роду психологічних проблем, таких, як наприклад, стресові та посттравматичні стресові розлади (ПТСР), депресивні стани тощо [5]. К. Papazoglou зі співавторами впевнені, що розв'язання подібних проблем у офіцерів поліції можливе завдяки створенню програм психологічної допомоги, здійснюваної спеціально підготовленими фахівцями у поліцейських підрозділах з метою профілактики негативних станів, консультування та

формування конструктивних настановлень щодо себе та професії у поліціантів [6]. Дослідники на чолі з D. Blumberg зауважують, що до особистісних проблем у офіцерів поліції додаються й проблеми, пов'язані з небезпечністю, складністю та невизначеністю професії [7]. D. Smith вважає, що подібного роду труднощі виникають через розвиток технологічних досягнень, котрими все більш активно користуються злочинці, тим самим обтяжуючи виконання професійних обов'язків поліцейських. Вчений зазначає, що сучасні злочинці стають все більше креативними, а їх злочини більш філігранними [8]. У дослідженні, проведеному R. Ricciardelli з колегами у 2020 року наведені докази, які підтверджують, що структурна стигма в поліцейській діяльності збільшується через неможливість працівників якісно проаналізувати свій стан, самопочуття, що неодмінно призводило до емоційного вигорання та виснаження [9]. T. Turner та M. Jenkins наводять докази стосовно того, що працівникам поліції повсякчас повинна бути надана підтримка, оскільки її відсутність може стати чинником деформації самоствавлення та призвести до небажання поліцейського своєчасно повідомити про негативні симптоми чи незадовільне самопочуття [10].

Мета та завдання дослідження. *Мета статті* – визначити особливості самоствавлення поліціантів з різними рівнями особистісної здійсненності (ОЗ) та професійного самоздійснення (ПС). *Завданнями дослідження* виступили: 1) проаналізувати стан розробленості проблеми самоствавлення у працях вітчизняних та закордонних вчених; 2) виявити особливості самоствавлення у поліцейських, які мають різний рівень особистісної здійсненності та професійного самоздійснення.

Матеріали та методи дослідження. В емпіричному дослідженні для формування груп було застосовано кластерний аналіз за методом k – середніх із використанням даних, отриманих із

використанням опитувальника особистісної здійсненності (ОЗ) О. Штепи [11] та опитувальника професійного самоздійснення (ПС) О. Кокуна [12]. Дані, отримані у дослідженні ОЗ, дозволили розподілити загальну вибірку поліцейських, котра вміщувала 97 осіб, на три групи: перша група (низький рівень ОЗ) склала 25 осіб, друга група (високий рівень ОЗ) – 29 респондентів, третя група (середній рівень ОЗ) – 43 досліджуваних. За результатами вивчення ПС загальна вибірка із 72 працівників поліції також була розподілена на три групи: до першої групи (низький рівень ПС) увійшло 24 особи, до другої (високий рівень ПС) – 28 респондентів, до третьої (середній рівень ПС) – 20 досліджуваних. До подальшого дослідження були залучені поліцейські з низьким та з високим рівнем ОЗ та ПС. Для досягнення поставленої мети нами була використана «Методика дослідження самоствавлення» С. Пантисєєва, яка дозволяє встановити особливості самоствавлення у ракурсі когнітивної, динамічної та інтегральної складових. Опитувальник містить 110 запитань, які формують 9 шкал: відвертість; самовпевненість; самоуправління; відображене ставлення (Дзеркальне «Я»); самоцінність, самосприйняття; самоприв'язаність; внутрішня конфліктність; самозвинувачення [13]. Статистичну обробку результатів здійснено із застосуванням t – критерію Стьюдента для незалежних груп.

Виклад основного матеріалу дослідження. В емпіричному дослідженні було виявлено вірогідні відмінності за показниками самоствавлення серед поліцейських з різними рівнями особистісної здійсненності (табл.1) та професійного самоздійснення (табл. 2).

У поліцейських з високим рівнем ОЗ, у порівнянні з досліджуваними поліцейськими з низьким її рівнем, спостерігаються вірогідно більші показники за шкалами «Відвертість», «Самовпевненість», «Самоцінність» та «Самосприйняття» ($p \leq 0,05$).

Таблиця 1

Показники самоствавлення поліцейських з різним рівнем особистісної здійсненності (M ± m)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Відвертість	4.92 ± 0.91	7.87 ± 0.89	2.32	0.05
Самовпевненість	5.03 ± 0.87	7.56 ± 0.86	2.07	0.05
Самоуправління	6.46 ± 0.86	7.94 ± 0.87	1.21	–
Відображене ставлення	6.18 ± 0.89	7.15 ± 0.86	0.78	–
Самоцінність	5.41 ± 0.85	8.13 ± 0.90	2.20	0.05
Самосприйняття	5.22 ± 0.84	7.82 ± 0.88	2.14	0.05
Самоприв'язаність	3.99 ± 0.87	6.74 ± 0.91	2.18	–
Внутрішня конфліктність	5.64 ± 0.90	4.47 ± 0.87	0.93	–
Самозвинувачення	6.31 ± 0.89	4.05 ± 0.88	1.81	–

Таблиця 2

Показники самоствавлення поліцейських з різним рівнем професійного самоздійснення (M ± m)

Шкали	Перша група	Друга група	t	p
Відвертість	6.04 ± 0.90	6.94 ± 0.86	0.72	–
Самовпевненість	6.26 ± 0.85	7.52 ± 0.87	1.04	–
Самоуправління	5.14 ± 0.87	7.86 ± 0.83	2.21	0.05
Відображене ставлення	5.31 ± 0.85	7.92 ± 0.86	2.16	0.05
Самоцінність	5.44 ± 0.86	7.08 ± 0.89	1.33	–
Самоприйняття	4.67 ± 0.84	7.43 ± 0.87	2.28	0.05
Самоприв'язаність	5.39 ± 0.87	3.78 ± 0.90	1.29	–
Внутрішня конфліктність	7.21 ± 0.86	5.57 ± 0.84	1.36	–
Самозвинувачення	7.65 ± 0.87	5.17 ± 0.83	2.06	0.05

Тобто поліцейські з високим рівнем ОЗ відкриті, чесні щодо себе та інших, не шукають надмірного соціального схвалення, виходячи з того, що отримані дані знаходяться в межах позитивного полюсу. Для даної групи респондентів важливо мати змогу прислухатися до своїх думок, почуттів, що додає їм впевненості в своїх силах, оскільки вони добре розуміють свої потреби та мотиви в діяльності. Поліцейські з високим рівнем ОЗ також добре розуміють силу свого «Я», чітко усвідомлюють цілі та перспективи свого розвитку як особистості та професіонала. Щодо групи поліцейських з низьким рівнем ОЗ, то показники за шкалами «відкритість» та «самовпевненість» знаходяться в діапазоні негативного полюсу, що дозволяє передбачити їх сумніви стосовно власного авторитету, відчуття безпорадності та неможливості вплинути на ситуацію. Поліцейські з високим рівнем ОЗ усвідомлюють свою цінність як особистості, що призводить до розширення можливостей щодо подальшого свого самовдосконалення, охоплення інших цікавих сфер життя, котрі збагачують інтелектуально, духовно й фізично. Ці досліджувані ідентифікують себе як працівників поліції та характеризуються впевненістю у вірному виборі діяльності та її перспективності для них. Для більш детального аналізу самоствавлення поліцейських з різним рівнем ОЗ ми проаналізували факторну структуру самоствавлення, запропоновану С. Пантелеєвим. Встановлено, що за факторами «Самоповага» ($t = 6,41$) та «Аутосимпатія» ($t = 6,56$) спостерігаються значущі відмінності між досліджуваними групами ($p \leq 0,001$). Вірогідно більші показники за означеними факторами у групі поліцейських з високим рівнем ОЗ дозволяють констатувати високий рівень самооцінки, компетентності та стресостійкості, котрі допомагають представникам цієї групи долати виклики професії, не наражаючись на небезпеку. За фактором «Внутрішня нестійкість» ($t = 2,76$) встановлено вірогідно менший показник у групі поліцейських з низьким рівнем

ОЗ на відміну від групи поліцейських з високим її рівнем ($p \leq 0,01$). Ми вважаємо, що необхідним своєчасно протидіяти подібним негативним тенденціям в правоохоронній системі, оскільки віра у власні сили та здібності сприяють зростанню самоповаги офіцерів, їх ефективності як фахівця, що відповідає очікуванням як керівництва, так і суспільства в цілому.

У поліцейських з високим рівнем ПС у порівнянні з досліджуваними з низьким його рівнем спостерігаються вірогідно більші показники за шкалами «Самоуправління», «Відображене ставлення» та «Самоприйняття» ($p \leq 0,05$). Отже, для поліцейських з високим рівнем ПС властиве уміння розпоряджатися своїм часом, вони докладають більше зусиль для підтримки соціальних стосунків з громадськістю. Важливо те, що для респондентів даної групи важливою є віра у власну здатність допомогти громадянам, що надає сенсу їх діяльності та формує професійну самооцінку. Отримані результати доводять, що офіцери поліції з високим рівнем ПС повністю приймають свої дії та вчинки, здатні нести за них відповідальність, що відбиває успішну інтеграцію професійного та особистого життя в цих досліджуваних. За шкалою «Самозвинувачення» вірогідно менші показники виявлені у поліцейських з низьким рівнем ПС порівняно із групою з високим його рівнем ($p \leq 0,05$). Ми вважаємо, що дезадаптивні механізми, котрі проявляються у вигляді звинувачення себе при допущенні помилок або відсутності можливості самостійно вплинути на хід ситуації, виступають психологічними засобами подолання стресу, травматичних емоцій або компенсації власної безпорадності. Вивчення факторів самоствавлення у поліцейських з низьким та високим рівнями ПС дозволило встановити, що за факторами «Самоповага» ($t = 6,16$) та «Аутосимпатія» ($t = 2,27$) спостерігаються значущі відмінності між досліджуваними групами

($p \leq 0,001$ та $p \leq 0,05$ відповідно). Вірогідно більший показник у групі з високим рівнем ПС доводить більшу толерантність цих респондентів до стресів, меншу стурбованість образами в їх адресу, стійкість до зовнішнього впливу з метою визнання або схвалення. Поліцейські з високим рівнем ПС схильні старанно й скоординовано виконувати складне завдання в умовах перешкод, без гарантованого успіху у проблемних ситуаціях. У групі поліцейських з низьким рівнем ПС виявлено вірогідно менший показник за фактором «Внутрішня нестійкість» ($t=3,45$) на відміну від групи з високим його рівнем ($p \leq 0,001$), що характеризує представників останньої як більш здатних конструктивно долати труднощі професії. Для досліджуваних з низьким рівнем ПС притаманною є зосередженість не лише на вирішенні проблемної ситуації, але й, водночас, на спробах запобігти втраті авторитету у разі неуспіху, що обумовлює нестійкість внутрішньої позиції, котра виявляє себе у дисбалансі позитивних/негативних особистісних та професійних якостей.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, зазначаємо, що самоствавлення має вагомe значення для якісного вибудовування стратегії особистісного та професійного розвитку. Встановлено, що працівникам поліції з високим рівнем ОЗ притаманними є більш істотні відкритість, чесність щодо себе та інших, їм важливо мати змогу прислухатися до своїх думок, почуттів, що надає впевненості при виконанні службових завдань. Вони чітко усвідомлюють силу та цінність свого «Я», цілі та перспективи свого розвитку як особистості та професіонала. Інтерпретація факторної структури самоствавлення дозволяє ствер-

джувати, що високий рівень ОЗ в поліцейських знаходить свій вираз у позитивному ставленні до себе, компетентності, спроможності долати виклики професії, не піддаючись емоціям, зовнішньому тиску та стресовим впливам. Поліцейським з низьким рівнем ОЗ властиві сумніви стосовно власного авторитету, відчуття нездатності змінити ситуацію. Стосовно професійного самоздійснення, то було виявлено, що його високий рівень у поліцейських відбивається у розвинутих навичках самокерівництва, орієнтації на встановлення доброзичливих стосунків з громадськістю, розумінні сенсу своєї діяльності та усвідомленні свого місця в професії, прийнятті своїх дій та відповідальності за них, а також у стійкості до стресів, негативних впливів емоційного змісту, цілеспрямованій, скоординованій діяльності у проблемних ситуаціях, про що свідчить змістовна інтерпретація факторів самоствавлення. Для низького рівня ПС характерною є тенденція до виникнення дезадаптивних механізмів, зокрема, самозвинувачення, внутрішньої нестійкості, схильності до дисбалансу емоційних станів тощо. Отже, отримані у нашому дослідженні емпіричні факти доводять значущість розвинутої таких психологічних феноменів як особистісна здійсненність та професійне самоздійснення для оптимального функціонування самоствавлення працівників поліції, складові якого необхідні та цінні для успішного виконання поліцейської діяльності.

Перспективи подальших розвідок полягають у більш детальному вивченні внеску ОЗ та ПС у функціонування самоствавлення поліцейських різних підрозділів із врахуванням стажу їх професійної діяльності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Шевченко Л. О., Шломін О. Ю. Специфіка професійного самоствавлення працівників підрозділів превентивної діяльності Національної поліції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки*. 2019. № 1. С. 321–326.
2. Четверик-Бурчак А. Г., Шаповал Т. Ю. Особливості прояву рефлексії у працівників поліції залежно від статі. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія : Педагогіка, Психологія*. 2020. № 16. С. 210–217.
3. Власенко С. Б. Зовнішній вигляд працівника правоохоронних органів як складова професійної Я-концепції. *Юридична психологія*. 2021. № 28(1). С. 41–47.
4. Бойко-Бузиль, Ю. Ю. Характеристика показників блоку особистісного становлення керівників системи МВС України. *Право і безпека*. 2021. № 3(82). С. 49–57.
5. Hughes J. M., Ulmer C. S., Gierisch J. M., Hastings S. N., Howard M. O. Insomnia in United States military veterans: An integrated theoretical model. *Clinical psychology review*. 2018. № 59. P. 118–125.
6. Papazoglou K., Tuttle B.M. Fighting police trauma: practical approaches to addressing psychological needs of officers. *Sage open*. 2018. № 8(3). P. 1–11.
7. Blumberg D. M., Schlosser M. D., Papazoglou K., Creighton S., Kaye C. C. New directions in police academy training: A call to action. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2017. № 16(24). P. 1–14.
8. Smith D. J. New Challenges to Police Legitimacy. In Smith D., Henry A, (eds), *Transformations of Policing*. Aldershot : Ashgate, 2017. P. 273–305.

9. Ricciardelli R., Carleton R. N., Mooney T., Cramm H. "Playing the system": Structural factors potentiating mental health stigma, challenging awareness, and creating barriers to care for Canadian public safety personnel. *Health: An Interdisciplinary Journal for the Social Study of Health, Illness and Medicine*. 2020. № 3(24). P. 259–278.
10. Turner T. Jenkins M. Together in Work, but Alone at Heart': Insider Perspectives on the Mental Health of British Police Officers. *Policing: A Journal of Policy and Practice*. 2019. № 13. P. 147–156.
11. Штепа О. В. Опитувальник особистісної здійсненності: теоретичні підстави для розробки та результати апробації. *Психологічний часопис*. 2018. № 5(15). С. 196–223.
12. Кокун О. М. Опитувальник професійного самоздійснення. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 7. С. 35–39.
13. Пантїлеев С. Р. Методика исследования самоотношения. Москва : «СМЫСЛ», 1993. 32 с.